

Recenzie

Miroslav Tížik – Norbert Kmet' (eds.): Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968

Bratislava: Sociologický ústav SAV, Edícia Analýzy 2016, 715 s., ISBN 948-80-85544-97-8

Zostavovatelia publikácie prinášajú zaujímavé a obsiahle multidisciplinárne dielo, tematizované obdobím reformného procesu v Československu šesťdesiatych rokov. Jeho základný skelet je postavený na témach: verejná sféra a sloboda, zmeny vo sfére náboženstva, intelektuáli a kultúra, socializmus s ľudskou tvárou a problematika nerovností. Sedemnášť autorov a autoriek analyzuje uvedené obdobie tak z pohľadu správania a konania predstaviteľov mocenských inštitúcií, verejných činiteľov, osobností spoločenského a kultúrneho života, ako aj skúseností a názorov bežných občanov, čo sa premietlo v dynamike a zložitosti reformného procesu.

Už úvodná časť naskočí na otázku, o čo v reformnom procese vlastne išlo – o reformu, alebo o vyústenie ľudovej nespokojnosti – čo rezonuje viac-menej vo všetkých príspevkoch. Dôraz na terminologické vyjasnenia skúmaných procesov, hĺbka analytického ponoru, využitie širokého metodologického aparátu, ako aj vkusné výtvarné ilustrácie k textom sú nesporne pridanou hodnotou mnohovrstvovo poňatej publikácie. Zostavovatelia práce a samotní autori si boli vedomí zložitosti skúmaných problémov, časového odstupu i miery objektívnosti, resp. subjektívnosti výpovedí a získaných poznatkov, prípadne absencie overiteľných empirických dát. Snažili sa vyhnúť „spomienkovému optimizmu“, ako aj lineárnej dejinnej perspektíve (s. 24), aby o to dôslednejšie pátrali po objektívne interpretovateľných skutočnostiach. Víťaným prameňom boli vo viacerých prípadoch výskumy verejnej mienky, čo poukazuje aj na význam sociologického poznania vo vtedajšej dobe. Úvodná kapitola zároveň naznačuje diferencované pohľady na stratégie a pozície rozličných aktérov tzv. reformného procesu. S odstupom času je pozoruhodné, že výskumy verejnej mienky preukazovali vysokú mieru dôvery verejnosti k novinárom a médiám vôbec, čoho rámcom bola aj snaha o demokratizáciu spoločnosti a zrušenie cenzúry, otvorenosť ľudí k slobode a úprimnému vyjadreniu vlastných názorov. Autori neopomenuli porovnávať priority tém v českom a slovenskom spektre verejnosti a zároveň upozorniť na oživenie „slovenskej otázky“ vo forme diskusie o národných princípoch v politike. Prvá kapitola taktiež ukazuje odlišnosti v stratégiách a pozíciách rozličných aktérov reformného procesu. V publikácii dostali priestor autori slovenskí, českí i z ďalších krajín, čo vhodne dopĺňa a koriguje optiku, cez ktorú sa často nazerá na problémy zaužívaným spôsobom v odbornom i v laickom diskurze.

Príklady odlišností v prístupe k problémom prináša už 2. kapitola práce *Verejná sféra a sloboda* v príspevkoch J. S. Feinberga, J. Krapfla a J. Šutaja. Oprávnené

kritike je podrobený samotný vzťah pojmu občianska spoločnosť k reformnému procesu. J. S. Feinberg v stati *Občan alebo človek? Alebo, či v reformnom procese šlo vôbec o občiansku spoločnosť...* poukazuje na mimoriadne ambivalentnú úlohu občianskeho princípu v úsilí o ľudovú emancipáciu (s. 80), pričom sa opiera o texty M. Kusého, Z. Mlynára a M. Lakatoša. Vznik koncepcie občianskej spoločnosti ako protipólu nedemokratického štátu spája s rokom 1968. Lakatoš, ktorého prínos k téme autor osobitne akcentuje. Uvedení autori nastolili množstvo otázok vo vzťahu k problematike občianskej spoločnosti, no akcelerácia spoločenského a intelektuálneho vývoja v Československu neposkytla šance ich zodpovedať. Spoločenská štruktúra, ktorá Kusému, Mlynárovi i Lakatošovi vytvárala sprvu zdanie dynamiky, napokon „stuhla“ a ako Feinberg konštatuje, po roku 1989 spadla ako celok (s. 88).

J. Krapfl zvolil za predmet skúmania porovnanie verejného diskurzu v reformnom roku 1968 a počas revolúcie r. 1989: sústredil sa na kontinuitu a zmeny v predstavách občanov Slovenska o politike a hospodárstve. Čerpal najmä zo žurnalistických prameňov, ktoré boli často ako pramenný zdroj opomínané, zaujímal sa o obsah a formu verejných diskusií týkajúcich sa predstáv o hospodárskych reformách v r. 1968 a 1989 a formovaní samospráv v kontexte dobového chápania demokracie. Autor ďalej pojednáva o téme federalizácie a verejnej debate k národnostným otázkam, čo tiež tematicky spájalo obe porovnávané obdobia. Upozorňuje však na odlišnosti v samotnom obsahu verejných diskusií o štátoprávnom usporiadaní, čo súviselo s odlišnou dynamikou „obrodného procesu“ r. 1968 a spontánnej revolúcie r. 1989, pričom za kľúčový diferencujúci moment považuje normalizáciu (s. 107).

Kapitolu uzatvára historická štúdia J. Šutaja venovaná národnostným právam na prelome 60. – 70. rokov 20. storočia so zameraním na postavenie maďarskej menšiny. Vychádza z menšinovej politiky KSČ a opatrení v oblasti výkonu národnostných práv, venuje sa pokusu o reformy menšinovej politiky strany v r. 1968, analyzuje projekty a mechanizmy jej zavádzania do praxe. Jeho úvahy vyúsťujú do poznania, že august 1968 bol začiatkom konca reforiem v tejto oblasti (s. 131), no za definitívny medzník považuje apríl 1969 spojený so stabilizáciou moci, čo následne viedlo k poznaniu, že myšlienka federácie a federalizácie bola viac deformovaná ako rozpracovaná, a to platilo rovnako aj pre zákon o národnostiach.

Najobsiahlejšia 3. kapitola práce je venovaná problematike *zmien vo sfére náboženstva*. Na jej spracovaní sa podieľalo 5 autorov, čo indikuje dôležitosť témy, keďže toto obdobie nebolo v danom historickom kontexte skutočne tak mnohostranne analyzované. Autor úvodnej state M. Tížik si ho zvolil za tému svojho príspevku *Religiozita a názory verejnosti na náboženské témy na Slovensku roku 1968*. Programovo ju neredukoval len na otázky života cirkví, ale v zmysle širšieho poňatia religiozity vôbec, v jej historiografickom kontexte, a najmä potom v práci s empirickými údajmi a ich komparáciou sa snažil ukázať, ako sa pristupovalo ku skúmaniu religiozity a ako sa formovala podoba sociológie náboženstva v 60. rokoch 20. storočia. Na príbehu prvého výskumu religiozity ukázal, aká

spletitá cesta sprevádzala jeho realizáciu a zanechala doteraz nespracované čiastkové poznatky týkajúce sa náboženskej praxe (s. 179). Zvýraznil odlišnosti v obsahu procesu sekularizácie slovenskej spoločnosti a vo sfére praktického osobného svetonázoru, v závere poukázal na homogenitu slovenskej spoločnosti vo vzťahu k reformnému procesu a vedeniu štátu, ako aj z hľadiska religiozity (s. 194).

Sporom a konfliktom vnútri rímskokatolíckej cirkvi venoval svoj záujem J. Pešek. Z pohľadu histórie príspevok charakterizuje napätia vnútri cirkvi, ako aj jej aktivizáciu navonok, rozpory osobné a inštitucionálne. Na príklade *Diela koncilovej obnovy* sprítomňuje aktivity mladých duchovných, ale aj účasť laikov na živote a správe cirkvi, čo napokon vyústilo do nejednotnosti názorov biskupov na potrebu lojality ku štátu a demokratizačnému procesu (s. 204). Autor charakterizuje radikalizáciu časti tejto cirkvi a tlak na cirkevnú hierarchiu na príkladoch správania a rozhodovania viacerých cirkevných hodnostárov. Hoci nástup normalizačného procesu nadsťlmiľ mnohé snahy, J. Pešek poukazuje na to, že „prebudenie cirkvi“ v rokoch 1968 – 1969 sa už nedalo negovať, duchovná mobilizácia sa dynamizovala (s. 214), čo v kontexte medzinárodnej situácie neskôr prispelo ku kríze sovietskeho bloku ako celku.

Vzťahom a snahám o obnovu vzájomnosti a bratstva medzi evanjelickými duchovnými augsburského vyznania venuje pozornosť N. Kmeť. Vo svojej stati vychádza z historicky existujúcich napätí vnútri cirkvi už po r. 1948 a potom v dôsledku straty autonómie a zasahovania režimu do chodu cirkvi, ako aj následných represíí a politicko-súdnych procesov. Šesťdesiate roky sú prezentované snahami o nápravu krívd a rozprúdením pohybu vnútri cirkvi: autor poukazuje na rad sporov v zmysle zmeny pomerov, čo vyústilo do patovej situácie vo vyjednávaní medzi kľúčovými aktérmi. Zdôrazňuje komplikovanosť tzv. obrodného procesu a snahy znovunastoliť cirkevnú autonómiu a demokratické princípy v cirkvi (s. 243), pritom však ku skutočným zmenám pomerov došlo až po novembri 1989.

S. Konečný v pomerne obsiahlom príspevku rozoberá pomery v gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi na Slovensku. Východiskom bola „pravoslavizácia“ gréckokatolíckych veriacich do ortodoxnej cirkvi, čo neblaho poznačilo pomery na celom východe Slovenska. Spôsobilo rad problémov a napätí, ktoré pravoslávna cirkev nedokázala riešiť vlastnými silami a dostala sa do prílišnej závislosti od štátnych orgánov. Nestabilitu cirkevno-náboženských pomerov poňal autor ako východisko pre objasnenie pohybu v hnutí za obnovu Únie (gréckokatolíckej cirkvi), odkryl mechanizmy zákulisnej diplomacie čelných cirkevných hodnostárov v prospech obnovy cirkevnej legitimacy, ako aj okolností, za akých došlo k povoleniu jej činnosti v kontexte demokratizačného procesu. Jedným z dôsledkov vstupu vojsk Varšavskej zmluvy bolo aj obnovenie medzicirkevných sporov, komplikované navyše majetkovoprávnymi a národnostnými spormi. Nič z týchto problémov proces tzv. normalizácie nevyriešil (s. 287).

Na uvedenú tému nadväzuje historická štúdia D. Státnika, ktorý na príklade okresu Svidník približuje náboženskú situáciu na východe Slovenska. Ťažiskom

úvah bola história vzťahov Rusínov a Ukrajincov na Slovensku, ktorá sa stala pôdou pre špecifický a značne komplikovaný spoločenský pohyb na tomto území. Poukazuje na to, že čisto politické konotácie reformného procesu tu nemali takú váhu ako vo väčších a bohatších regiónoch a mestách s vysokoškolským a intelektuálnym potenciálom (s. 315). Na tomto pozadí odkrýva roviny náboženských a národnostných rozporov a animozít, ktoré sa koncentrovane prejavovali predovšetkým vo vzťahoch medzi okresmi Stropkov a Svidník. Autor približuje zdroje napätí na rovine individuálnej (napr. V. Biľak vz. M. Sabolčík), skupinovej (štrajk učiteľov) a inštitucionálnej (napr. Matica slovenská vz. Kultúrny zväz ukrajinských pracujúcich), ktoré sa v konečnom dôsledku podpísali pod špecifiká a odlišnosti priebehu reformného procesu na východe republiky. V záverečných úvahách autor kladie zaujímavú otázku v kontexte vzťahu Ruska voči západnému svetu, a to či vtedajší Sovietsky zväz činil nátlak na opätovné zrušenie gréckokatolíckej cirkvi a ako a čím československá strana po auguste 1968 protiargumentovala, aby udržala jej legitimitu (s. 364).

Súčasťou reformného procesu „zdola“ boli *intelektuáli a kultúra*. Ich podielu a miestu v spoločenských premenách náleží 4. kapitola práce. J. Pažout, autor úvodnej state, pripisuje osobitné miesto vysokoškolskému študentstvu ako nositeľovi nonkonformity a prereformných aktivít v československej spoločnosti 60. rokov 20. storočia. Príspevok akcentuje dynamický potenciál vysokoškolákov ako spoločenskej sily, ktorá v šesťdesiatych rokoch razila v spoločnosti tendenciu zmeny, poukazuje na mechanizmy, ktorými boli iniciované reformné snahy vnútri mládežníckych organizácií, ako aj na prejavy kritických názorov. Študentskú mládež považuje za jednu z najradikálnejších zložiek obdobia tzv. pražskej jari s tým, že v českých krajinách sa angažovala najmä v prospech demokratizačných zmien, zatiaľ čo na Slovensku boli v popredí národné požiadavky (s. 378). Upozorňuje na to, že vysokoškolskí študenti boli významnou oporou vedenia štátu a komunistickej strany počas nastupujúceho obrodného úsilia, ako aj neskôr na obranu reforiem. V tejto súvislosti poukazuje na skutočnosť, že študentské vystúpenia nemali antisystémový charakter, ale poukazovali skôr na konkrétne nedostatky režimu, ktoré boli v rozpore s oficiálnymi tvrdeniami mocenských orgánov. Zároveň vidí istú paralelu s vtedajšími študentskými hnutiami na Západe, a to v hľadaní alternatív k existujúcemu systému v ich vlastných krajinách, v túžbe po slobode, sociálnej spravodlivosti a v odpore voči útlaku.

J. L. Ryder sa vo svojom príspevku obracia k téme SNP a jeho interpretácii v procese liberalizácie v šesťdesiatych rokoch. Venuje sa historiografickým prácam publikovaným od konca 2. svetovej vojny až po 60. roky. Akcentuje odlišné spôsoby osláv SNP v rokoch stalinizmu, po chruščovovskom odmäku, pred a po auguste 1968. Vyústením interpretačných premien dobovej tlače, ako aj postojov čelných straníckych a kultúrnych predstaviteľov a tiež intelektuálov bolo Husákovho chápanie SNP v kontexte normalizácie. Autor tu poukazuje na rad kontroverzií v ponímaní SNP, ktoré súvisia najmä s národnou otázkou, resp. česko-slovenskými vzťahmi. Napokon dospieva ku konštatovaniu, že slovenská historiografia

len reprodukovala oficiálne interpretácie strany a až pod tlakom reforiem vnútri strany sa aktívnejšie zaoberala prekrucovaním dejinného významu SNP (s. 408). Autor sa snaží odhaliť spôsoby, akými politické osobnosti využívali symbol SNP v prospech obhajoby svojej politiky a oprávnenosti vlastnej pozície na čele štátu (s. 409).

Kultúrne časopisy ako indikátory politických zmien na konci šesťdesiatych rokov predstavuje titul príspevku P. Matejoviča. Autor poukazuje na rolu spisovateľa ako integrálnej súčasti politických zápasov, ako aj na vtedajšiu celkovú intelektuálnu klímu, ktorá podnecovala politický diskurz. P. Matejovič zväčšuje význam Vaculíkov manifest *Dva tisíce slov* ako dokument s dôležitým politickým posolstvom, ktorý sa napokon stal vnútorným periodizačným bodom vo vývine československej krízy v r. 1968 (s. 413). Ozrejmjuje posun ťažiska diskusií smerom k pragmaticko-inštitucionálnym otázkam vnútri spisovateľskej organizácie, najmä vo vzťahu k ťažkopádному byrokratickému aparátu. Zvláštnu pozornosť venuje autor daniu, protestom a diskusiám na stránkach *Kultúrneho života*, následne *Literárneho života*, ktorý skončil už v júli 1969, napokon *Nového slova*, s ktorým autor spája začiatky normalizácie. Úvahy rezultujú do poznania, že spisovatelia sa postupne vzdávali rôznym formám nátlaku a až na výnimky rezignovali na kritiku moci.

Podrobnejšie sa príbehu *Kultúrneho života* v kontexte reformného procesu venuje príspevok J. Marušiaka. Časopis *Kultúrny život* je prezentovaný ako symbol prodemokratickej publicistiky a publikačnej platformy reformne orientovaných intelektuálov. Autor sa zamerá na jeho úlohu v kľúčových obdobiach slovenských dejín po 2. svetovej vojne až po obnovenie vydávania počas normalizácie. Charakterizuje pozíciu intelektuálov a pracovníkov v oblasti kultúry ako súčasti oficiálneho establišmentu a ich závislosť od politickej moci. Na druhej strane poukazuje na konflikty medzi kultúrou a mocou od päťdesiatych rokov a vyhodnocuje jeho úlohu vo verejnom diskurze povojnového obdobia ako zrejme najvýznamnejšieho periodika v demokratizácii verejného života (s. 439). Samotný zápas o *Kultúrny život* v poaugustovom období a akcelerácia procesov politickej diferenciacie na Slovensku uzatvárajú túto myšlienkovú líniu. V závere poukazuje na vysokú mieru personálnej kontinuity politických elít na Slovensku pred a po januári 1968 a v nasledujúcom normalizačnom období.

Túto kapitolu uzatvára stať Z. Bartošovej *Výtvarné udalosti druhej polovice šesťdesiatych rokov a ich účastníci*. Treba uvítať začlenenie tejto témy do štruktúry publikácie, lebo výtvarná scéna zohrala významnú rolu aj v zlomovom období novembra 1989. Autorka sprítomňuje výtvarné udalosti rokov 1967 – 1969 a činnosť ich aktérov. Poukazuje na ťažkosti s presadením avantgardných smerov vo výtvarnom umení a na ideologické bariéry vo vzťahu k slobodnej tvorbe. Zvýrazňuje podiel sochárstva na rozvoji experimentálneho umenia a ideu tvorby voľného charakteru, čoho vyjadrením bol prienik sochy do verejného priestoru a do prírody. Upozorňuje na neoavantgardné snahy vtedajších mladých výtvarníkov a ich prezentácie na zahraničných podujatiach. Liberalizácia výtvarného života 60.

rokov vyvrcholila v podobe diel konceptuálneho umenia, akčných, od inštitúcií, ideológie a trhu nezávislých podujatí ako happeningov, performancií a slávností (s.488).

Pohľad na tzv. *socializmus s ľudskou tvárou* v perspektíve súčasnosti je predmetom 5. kapitoly práce. T. Bužeková a T. Grauzelová sa optikou etnografie zamerali na rok 1968 v interpretáciách politických zmien v lokálnom rurálnom prostredí v kontexte životných príbehov ich obyvateľov. Stredobodom záujmu sú dve nábožensky typovo odlišné lokality na východe a západe Slovenska. Snahou autoriek bolo ukázať, že v rurálnom prostredí sú politické zmeny vnímané v lokálnom kontexte ekonomických, rodinných a konfesionálnych vzťahov, zatiaľ čo ideológia nehrá v ich interpretácii významnú rolu (s. 495). Do popredia sa dostali témy ekonomickej a náboženskej situácie, morálneho správania a rodiny ako rozhodujúce zložky životných trajektórií respondentov. Štúdia zvýrazňuje ekonomické aspekty procesu kolektivizácie v reflexii politických zmien na vidieku a dôležitosť zmien v hodnotovej orientácii i v poňatí tradičných rol mužov a žien, čo významne diferencovalo obe skúmané lokality, napokon poukazuje aj na rolu časového faktora v životných príbehoch ľudí.

Príspevok M. Zemana a M. Tižika je originálnym pokusom o analýzu paralelnej ľudovej verzie výkladu dejín a zmyslu historických udalostí existujúcej popri oficiálnych a mediálnych výkladoch dejín (s. 532), tak ako je ukotvená v predstavách verejnosti. *Pohľad na udalosti roku 1968 po polstoročí* sa opiera o poznatky viacerých reprezentatívnych výskumov verejnej mienky obyvateľov Slovenska po r. 1990, ako aj výskum uskutočnený v r. 2014. Autori poukázali na viaceré metodologické problémy vyplývajúce z porovnávania údajov z hľadiska časového faktora, ako aj použitej metodiky merania. Zaujímavé poznatky prináša meranie hrdosti na vybrané historické udalosti v časovom horizonte, ako aj v kontexte štátnej príslušnosti respondentov (ČR, resp. SR), ďalej pozitívne alebo negatívne názory respondentov na historické udalosti, ako aj údaje z výskumu *Demokratickosť a občania na Slovensku* (2014) s využitím bohatého metodologického aparátu. Použitie sémantických škál umožnilo výskumníkom zistiť špecifický význam udalostí roka 1968 a normalizácie z pohľadu respondentov a porovnať s údajmi z ČR. Týmto sa snažili autori odhaliť sféru vnímania reformného procesu v zmysle lepšieho pochopenia jeho významu a skutočných hybných síl. Autori vytvorili zaujímavý štruktúrovaný obraz o posudzovaní reformného procesu, normalizácie a identifikovaní ich zmyslu v súčasnej slovenskej verejnosti. Príspevok obohacuje poznanie o percepcii historických udalostí a pomáha odkryť podoby sociálnej pamäti obyvateľov Slovenska.

V záverečnej kapitole dostal priestor B. Búzik. Štúdia *Nerovnosti na ceste k rovnosti* sa opiera o Machoninov výskum sociálnej stratifikácie Československa z r. 1967, ako aj o ďalšie nadväzujúce práce. Poukazuje na komplikácie pri interpretácii dobových historických zdrojov. Zameriava sa na obraz Slovenska v sociálnej štruktúre Československa, ktorý poukázal na významné rozdielnosti medzi oboma populáciami spoločného štátu, hoci Slovensku bola venovaná len

jedna kapitola spracovaná autorským tímom *R. Roška*. Autor sa hlbšie venuje Roškovej výskumnej metodike a najmä zisteniam ohľadom sociálnych pohybov v skúmaných sociálnych skupinách. Problematizuje teoretické východiská samotného Machoninovho výskumu, ako aj Roškovo stanovenie syntetického sociálneho statusu, čo objasňuje jednak pôsobením časového stresu, jednak dobovou úrovňou výpočtovej techniky pri spracovaní dát. Upozorňuje na nedocenenie rozhodujúceho významu faktora moci v sociálnom rozvrstvení československej spoločnosti zo strany Machonina (s. 623) a zároveň na jeho tvrdenia ohľadom výkonového charakteru československej spoločnosti, čo podľa autora nebolo dostatočne vysvetlené (s. 635). B. Búzik v podstate rekonštruje dlho nedocenené Machoninovo úsilie o vytvorenie marxistického variantu sociálnej stratifikácie a poníma ho ako „marxizáciu štruktúrneho funkcionalizmu“ (s. 638). Autor však vyzdvihuje úsilie výskumníkov v danej dobe za zložitých spoločensko-politických okolností a zvýrazňuje rolu sociológie v poznaní.

Zostáva dúfať, že nádej zostavovateľov publikácie priniesť „neidealizované zobrazenie udalostí roka 1968 v ich zložitosti a konfliktnosti“ sa pretaví do zainteresovania bádateľov nielen v užšom okruhu spoločenskovedného záujmu, ale aj v širšom čitateľskom zázemí. Množstvom doteraz neprebádaných alebo neznámych poznatkov prispieva k odbúravaniu často stereotypných predstáv o udalostiach spred polstoročia. Publikácia je veľmi hodnotným edičným počinom a dôkazom efektívnosti spojenia síl pri multidisciplinárnom skúmaní takých komplexných spoločenských javov, akým bol reformný proces v Československu 60. rokov. Práca zaplňa mnohé biele miesta našich novodobých dejín.

Eva Laiferová
Katedra sociológie FiF UK, Bratislava